

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ**

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЙОТИ**

1 / 2023

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИҲОТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

uzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган

Бир йилда олти марта чиқади

1
2023

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти

Тошкент - 2023

Бош муҳаррир:

Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:

Максуд АСАДОВ
Раҳматулла БАРАҚАЕВ
Ғулом ИСМОИЛОВ
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТҒУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Сувон МЕЛИ
Ёркинжон ОДИЛОВ
Манзура ОТАЖОНОВА
Эргаш ОЧИЛОВ
(масъул котиб)
Гулчеҳра РИХСИЕВА
Шомирза ТУРДИМОВ
Боқижон ТЎХЛИЕВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Алмаз УЛВИЙ
Баҳтиёр ФАЙЗУЛЛОЕВ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Хайрулла ҲАМИДОВ

Манзилимиз:
100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй
Телефон: (71) 233-71-44
E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

Ўзбек тили ва адабиёти
№ 1, 2023

Муҳаррир Э. Очилов
Компьютерда саҳифаловчи Г. Эшмуродова

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан
19.10.2017 йилда рўйхатга олинган.
Гувоҳнома №0053

МЧЖ "GLOBAL POLIGRAF DIZAYN"
Босмахонасида чоп этилди.
Буюртма № 1
Манзил: Тошкент шаҳар, Юнусобод тумани,
Нурмакон кўчаси, 1-уй.
Қоғоз бичими 70x108, 1/16
Офсет босма. "Times New Roman" гарнитураси.
Шартли-босма табоғи 8.5
Тираж 320 нусха. Келишилган нархда.

МУНДАРИЖА

Алишер Навоий таваллудининг 582 йиллиги

М.Асадов. Навоий китъаларида тимсол ва маъно уйғунлиги.....	3
Қ.Эргашев. Алишер Навоий асарларида комил инсон тушунчаси.....	10
С.Рафиддин. "Девони Фоний"нинг нашрлари ҳақида.....	15
Э.Очилов. Навоий ва Ғарибий.....	22
Ф.Каримова. Дебочанавислик: анъана ва ўзига хослик.....	31
Н.Жўракулова. "Лисон ут-тайр"да эр ва эран образининг бадий талқини.....	35
М.Оманова. Алишер Навоий образи Исажон Султон талқинида.....	39
М.Ҳақимов. Жамол Камол шеърларида Алишер Навоий сиймоси.....	43
К.Улуғмуродова. Лайли образининг генезиси ва тадрижий тақомили.....	49

Тилшунослик

М.Сапарниязова. Ўзбек ономастикаси тараққиётида эргонимлар тадқиқи ва таснифи.....	53
Ю.Жаббарова. Кариндошлик категориясини ўрганишнинг этнолингвистик тамойиллари.....	59

Адабиётшунослик

Р.Баракаев, Ж.Лутфуллаев. Ўзбек болалар насрининг пепвоси.....	66
--	----

Илмий ахборот

Б.Ражабова. Бобур рубойларининг бадий хусусиятларига оид.....	81
О.Ҳамроева. Туркий қофиянинг ўзига хос хусусиятлари.....	86
С.Авезов. Бухоро болалар ўйин фольклори бадиияти.....	91
А.Эшниязова. Тарихий асарда замон ва макон таносиб.....	96
М.Имомалиева. Амирий ижодида ойина тимсоли.....	100
Н.Турсунова. Муқимий ижодида муболага санъати.....	106
С.Раимова. Жомий "Арбаин"и таржималари.....	110
Б.Рахмонов. Сурхондарё шевалари таснифи.....	111
Н.Эркинова. Э.Шукур шеърларида коннотация ва бадийлик.....	115
Х.Нарходжаева. Расмий нутқий мулоқотда адресант ва адресат омили.....	120
Р.Мадаминава. Қорақалпоғистон худудидаги туркий халқларнинг этнолингвистик хусусиятлари.....	124
Э.Яхшиева. Ўзбек тилидаги педагогикага оид айрим терминлар.....	127

Танқид. Такриз. Библиография.

Г.Абдуллаева. Боқий васиятномалар.....	132
--	-----

CONTENT

582nd Anniversary of Alisher Navoi's birth

M. Asadov. Harmony of symbols and meaning in Navoi's kit'a.....	3
K. Ergashev. The concept of a perfect person in the works of Alisher Navoi.....	10
S. Rafiddin. About the publications of "Diwani Faniy".....	15
E. Achilov. Navoi and Garibi.....	22
F. Karimova. Debauchery: tradition and identity.....	31
N. Jorakulova. Artistic interpretation of the image of Er and Eran in "Lisan ut-Tair".....	35
M. Omanova. The character of Alisher Navoi is interpreted by Isajon Sultan.....	39
M. Hakimov. The figure of Alisher Navoi in the poems of Jamal Kamal.....	43
K. Ulugmuradova. The genesis and gradual improvement of the image of Layli.....	49

Linguistics

M. Saparniyazova. Research and classification of ergonims in the development of Uzbek onomastics.....	53
Y. Jabbarova. Ethnolinguistic principles of kinship category study.....	59

Literature studies

R. Barakaev, J. Lutfullaev. The leader of Uzbek children's prose.....	66
---	----

Scientific information

B. Rajabova. Regarding the literary characteristics of Babur's rubai.....	81
O. Hamraeva. Peculiarities of Turkic rhyme.....	86
S. Aveʼzov. Bukhara children's game folklore art.....	91
A. Eshniyazova. The ratio of time and space in a historical work.....	96
M. Imomalieva. The image of a mirror in Amiri's work.....	100
N. Tursunova. The art of exaggeration in Mukymi's work.....	106
S. Raimova. The translations of Jamiy's "Arbain".....	110
B. Rahmonov. Classification of Surkhandarya dialects.....	111
N. Erkinova. Connotation and artistry in E. Shukur's poems.....	115
Kh. Narkhodjaeva. Addressant and addressee factor in formal speech communication.....	120
R. Madaminova. Ethnolinguistic characteristics of Turkic peoples in Karakalpakstan.....	124
E. Yakhshieva. Some terms related to pedagogy in the Uzbek language.....	127

Criticism. Review. Bibliography.

G. Abdullaeva. Eternal Testaments.....	132
--	-----

ТУРКИЙ ҚОФИЯНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Темурийлар давридаги поэтикага оид рисолалар форс ва туркий тилларда параллель равишда яратилди. Табиийки, рисолалардаги бу икки тиллилик форсий ва туркий қофияшуносликнинг ўзига хос хусусиятларини асос қилиб олди, тил қонуниятидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос назарияларни тақдим қилди. Бу жиҳатдан илк ва мукамал манба сифатида туркий қофияшунослик учун Аҳмад Тарозийнинг "Фунун ул-балоға" асари асос манба сифатида хизмат қилади¹. Шу билан биргаликда темурийлар давридаги бир қанча асарларда туркий қофия махсус тадқиқ этилмаса-да, уларда муаллифнинг шеър илми, хусусан, туркий қофия илмига оид илмий-назарий қарашлари акс этган. Масалан, Алишер Навоийнинг "Мезон ул-авзон", Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Мухтасар" асарларида вазнлар изоҳи қисмида қофияга оид илмий-назарий қарашлар келтирилади. Навоийнинг "Мезон ул-авзон" асарида тактиъ ва уларнинг талаффуз билан боғлиқ ҳолатлари, рукнларнинг таркиб топиши ва мисра ва байтдаги ўрни масаласи акс этган ўринларида қофия ҳаракатлари ва равий ҳарфи хусусида тўхталинади. Биз юқоридаги назарий манбалар ва бадиий адабиётдаги такомилга таяниб, туркий қофиянинг ўзига хос хусусиятлари белгилашга ҳаракат қилдик:

1. Араб ва форс тилидаги поэтика илмига оид рисолаларда шеърнинг асоси сифатида вазн белгиланса, туркий шеърятда қофия шеърнинг асоси сифатида қабул қилинган. Шоирлар ижодида қофиядош сўзларни мукамал ҳолатда ишлатишга ҳаракат қилишган.

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод-у байрамлар,
Манга юзу қошиндин айру байрам ойида ғамлар. (Бобур)*

Шоирлар қофиядош сўзлардаги ҳар бир ҳарф ва ҳаракатнинг иштироки ва оҳангдорлигига алоҳида эътибор берганлар.

2. Туркий қофияшуносликда радифнинг иштироки ва вазифаси анча кенгайгани ва радифнинг ёйиқ шаклига мурожаат кўп учрайди. Қофия назарияси дастлаб араб адабиётида шаклланган бўлса-да, радиф қўллаш араб адабиётига хос хусусият бўлмаган. Рисола муаллифлари радиф "форсинг ихтиросидир" деб келтирадилар². Форс адабиётида радифнинг бир сўз холидаги кўриниши учраса, туркий адабиётда, темурийлар даврида яшаб ижод этган шоирлар ижодида бадиий матн оҳангдорлигини таъминлаш ва

¹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: "Ҳазина", 1996.

² Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофияи Мулла Жомий. Калькутта, 1867; Воҳид Табризи. Джем и мухтасар. – М.: "Наука", 1959; Насируддини Тўсий. Ми'йар ал-аш'ор. – Душанбе: Ориёно, 1992; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. – Т.: "Ҳазина", 1996.

ижодкор мақсадини ифодаси сифатида радифли – мураддаф байтлар салмоғи кўп.

*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники, севмак андин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз. (Навоий)*

3. Араб адабиётида қофия қисмларининг иштирокига кўра беш тури: *мутародиф, мутавотир, мутарокиб, мутадорик, мутаковис* қофия амалда бўлган. Кейинчалик форс адабиётида ҳам қофиянинг бу беш тури қўлланилган. Ажам фозиллари бу беш турга кўшимча равишда уч турни кашф қилганлар: *мутавосий, мутарожих, мутазойид*. Бу уч турнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қофиянинг сўнги ўта чўзик ҳижо билан тугайди. Туркий адабиётдаги байтларда қофиядош сўзларнинг аксарияти ўта чўзик ҳижо билан тугайди. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, туркий адабиётда туркий тил қонуниятидан келиб чиққан ҳолда қофия қисмларининг иштирокига кўра *мутародиф, мутавосий, мутарожих, мутазойид* турлари кўпроқ учрайди.

Эй жамолингдин топибтур хусн ҳар дам эҳтиром,

V ~

Мубтало бўлди гами ишқинг била ҳар хос-у ом.

V

~ (мутавосий

қофия)

4. Қофия таркибидаги қофия ҳарфларининг иштироки, уларнинг бир хил ҳарфдан иборат бўлиши оҳангдорликни таъминлаб берувчи асосий хусусиятлардан биридир. Шу жиҳатдан ридфи аслийнинг қўлланишида туркий тилдаги унлиларнинг иштирокига ва бадий адабиётдаги қўлланишига қараб у (вов-и маъруф) ва ў (вов-и мажҳул), и ("йо"и маъруф) ва э ("йо"и мажҳул) унлилари ўзаро ридф сифатида иштирок эта олишига оид назарий қарашлар туркий қофиянинг ўзига хос хусусияти сифатида қабул қилинди.

*Бузулган бу менинг кўнглимни, эй ҳур,
Қил эмди бир табассум бирла маъмур.*

*Лабинг узраки хаттинг қўйди сабзи,
Намакдонларга солди лабларинг шўр.*

5. Туркий адабиётда қофия ҳарфларининг иштирокига кўра барча турларидан унумли фойдаланилган. Тил хусусиятидан келиб чиқилдиган бўлса, араб ва форс адабиётида мужаррад қофия тури кўп учраса, туркий адабиётда шоирларнинг ижодида мураддаф қофия салмоқ жиҳатидан кўп.

*Қошинг меҳробини васл аҳли этмиши қиблайи мақсуд,
Бошим юз қатла урсам ерга ҳажрингдин манга не суд.*

6. Васл равийдан кейин келувчи қофиянинг асосий ҳарфлардан биридир. Араб ва форс қофияшунослари васлни белгилашда равий ва васл ўртасидаги уловчи қофия ҳаракати – мажронинг иштироки муҳим эканлигини таъкидлайдилар. Агар равий ва васл орасида мажро иштирок этмаса, қофиядош сўз таркибидаги асосдан кейинги ҳарфлар радиф сифатида баҳоланади. Бу эса форс ва араб тилидаги сўзларнинг ясалиши ва грамматик шаклларнинг қўшилиши билан боғлиқ. Туркий тилда эса бу икки тилдан фаркли ҳолатда қўшимчалар асосдан кейин қўшилади, қўшимчаларнинг чегараси билиниб туради. Бу қўшимчалар асос сингари мустақил қўллана олмайди. Шу жиҳатдан бу қўшимчалар асос билан бир таркибий қисм сифатида каралади ва равийдан кейинги ҳарф мажронинг иштирокидан қатъи назар васл сифатида қабул қилинади.

*Қайси бир кўкнинг юзунгдек меҳри оламтобц бор?
Қайси гулшаннинг жамолингдек гули сероби бор?*

“Фунун ул-балоға”да келтирилган ушбу байтдаги *ниқобни* – *офтобни* қофиядош сўзлардаги *б* ундоши равий саналса, ундан кейинги *н* ундоши васл, *и* унлиси хуруж сифатида келтирилади³. *Б* ундоши сукунли ҳолатда турибди, равий ва васлни уловчи мажро мавжуд эмас. Демак, туркий қофияда равий ва васлни ва қолган ҳарфларни улашда қофия ҳаракатларининг иштироки мажбурий эмас.

7. Туркий қофия қофия ҳарфларининг иштироки ва уларнинг сони жиҳатидан араб ва форс қофиясидан фарқ қилади. Араб ва Ажам қофияшунослари равийдан кейин келувчи васл ва хуруж ҳарфларини қабул қилишади. Бироқ гарчи назарий жиҳатдан мазид ва нойира ҳарфлари қофия ҳарфи сифатида тақдим этилса-да, уларнинг иштирокидан фойдаланмайдилар. Хуружни қофиядош сўз таркибидаги охириги ҳарф сифатида баҳолашади. Айниқса, араб адабиётида равийдан кейинги ҳарфларнинг иштироки жуда кам учрайди. Бироқ туркий адабиётда оҳангдорликни таъминлаш мақсади билан равийдан кейинги ҳарфлар иштирокидаги сўзлардан фойдаланиш асосий хусусиятлардан бири саналади.

*Чун куюнни дашт аро айлондуруб,
Сувда игримни доғи тўлгондуруб. (Навоий)*

8. Маълумки, равий ҳарфдан иборат бўлади. Гарчи сўз унли ҳарф билан тугаса ҳам, араб ва ажам қофияшунослари сўз охиридаги ҳаракатларни равий сифатида қабул қилмайдилар. Туркий қофияда эса сўз охиридаги унлилар ҳарфлар билан берилиб, бундай сўзлар қофиядош сўз

³ Шайх Аҳмад Гарозий. Фунуну-л-балоға. – Тошкент: “Хазина”, 1996.

сифатида қабул қилинади. "Яна туркча алфоздурким, анда "алиф" ва "вов" ва "йо" "фатха" ва "замма" ва "касра" ҳаракати ўрнига битилурки, бу ҳеч маҳалда ҳар ҳисобиға кирмас, балки ҳаракат ўрниғадурур, магар баъзи ердаким, байтнинг охирида тушгай ва ани заруратдин қофия қилмиш бўлғайлар, андоқким:

*Белинг-у зулфунг хаёлин шарҳ этармен мў-бамў,
Ташинадурмен лаълингга то борбурур жонимда су"⁴.*

Навоий қофияда равийнинг ўрни муҳим эканлигини, равий ҳарфдан ташкил топиши, баъзан қофиядаги баъзи камчиликлар сабаб ҳаракатлар ҳам зарурат юзасидан равий сифатида олиниб, бундай сўзлар қофиядош сўз сифатида келтирилишини таъкидлайди. "Муҳокамат ул-луғатайн" асарида унли ҳаракатларнинг ифодаланишида қофияга оид ёндашувларини тақдим қилади. Туркий тилда жумлани кенгайтириш ва қофияни осонлаштириш учун бир нечта ҳарфни бир-бирига шерик қилишларини таъкидлайди. Масалан, "алиф" билан "хо" ҳарфи бир қофияда жамъ бўлади. "Алиф" – [ā - o], "хо" – сўз охирида келадиган "а" унлиси учун ишлатилади. Навоий бу икки ҳарф иштирокидаги сўзларни ўзаро қофиядош қилиш мумкинлигини таъкидлайди: ара – сарā, дарā; ара – сара, дара; йада – садā, бāда. "вов" ва "замма" орасида ҳам шундай боғлиқлик бор. Ерўр – хўр, дўр. "Ё" ва "касра" билан ифодаланган сўзларни ҳам ўзаро қофияда жамъ қилиш мумкин: сағīр – бағīр; тōхī – тағīир⁵. Навоий бу ҳолатни туркий адабиётдаги 'енгиллик сифатида баҳолайди. Форс сўзларида бу каби осонлаштириш, енгиллик мавжуд эмаслигини таъкидлайди.

9. Туркий адабиётда аслий, маъмулий ва шойгон қофиянинг бир шеърий жанр таркибида қўлланиши кўп учрайди. Асослари бир-бирига оҳангдош бўлмаган сўзларда қўшимчалар асосида қофиядошлик ҳосил қилинади. Навоий "Мажолис ун-нафоис" асарида Мавлоно Атоий таърифида шоирнинг машҳур:

*Ул-санамким сув яқосинда паретек ўлтурур,
Гояти нозуклугидин сув била ютса бўлур, –*

байтида келтирилган қофиянинг "айбғинаси бор"лигини айтади⁶. Байт таркибидаги қофиядош сўзларга эътибор берилса, *ўлтур* – бўл сўзлари қофиядош бўла олмайди. Демак, бу икки сўзни қофиядош сўз сифатида *-ур* қўшимчаси шакллантирган. Равийнинг қофия ҳарфи эканлигини инобатга олсак, равий сифатида *р* ҳарфи олинади. Навоий айтмоқчи бўлган

⁴ А л и ш е р Н а в о и й. Мезон ул-авзон \\\ Тўла асарлар тўплами, 10-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2013, 547-бет.

⁵ А л и ш е р Н а в о и й. Муҳокамат ул-луғатайн. Қ.Содиқов таҳлил, табдили ва талқини остида. – Тошкент: "Академнашр" 2017, 66-бет.

⁶ А л и ш е р Н а в о и й. Мажолис ун-нафоис \\\ Тўла асарлар тўплами, 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2013, 314-бет.

"кофиясидаги айбғинаси" равий асос таркибида эмас, кўшимча таркибида иштирок этганидир.

*Тиргузур ҳар дам рақибларнию мени ўлтурур,
Ўт ёқиб эл жонига менинг ичимни куйдурур... (Навоий)*

Ушбу ғазалдаги ўлтурур – куйдурур – юрур – қурур – яшурур – билгурур – телмурур – келтурур кофиядош сўзлардаги равий сўзларнинг асосларида эмас, кўшимчалар таркибида келган.

*Чун мени мажнун бошин атфол тоши синдурур,
Оҳ ўти жўлида сочимдин анга киз кундурур.*

*Аҳли диллар чехра очди, ёр очманг дийдаким,
Ҳар киши ул юзга кўз олдурди кўнглин олдурур...*

Ушбу ғазалдаги синдурур – кундурур – олдурур – келдурур – билгурур – кулдурур – еткурур – майдурур кофиядош сўзлар ҳам таркибан турлича. Шунинг учун ҳам равий асос таркибидан эмас, кўшимча таркибидан танлаб олинади.

10. Туркий адабиётда Аҳмад Тарозий айтганидек, сўз (калима) ва кўшма сўз (икки калима) холидаги сўзларнинг кофиядошлиги кўп учрайди. Араб ва форс кофияшунослари бу ҳолатни кофиядаги камчилик сифатида қабул қилишса, туркий адабиётда бунга рухсат берилган.

*Хилъатин айлабтур ул шўхи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла келгандек маҳи анвар қаро.*

*Ул пари ҳиндусимен мен телбаким, урён таним
Тифллар тошидин ийнак бўлди сартосар қаро.*

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, темурийлар давридаги поэтикага онд рисолаларда кофия илми тадқиқи такомиллашди, янги қонуниятлар ишлаб чиқилди, тил қонуниятига мослаштирилди. Хусусан, туркий кофия туркий тилнинг грамматик тузилиши асосида ўзгариб, бадий адабиётда такомиллашди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада туркий кофиянинг ўзига хос хусусиятлари бадий матнлар асосида тақдим қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе художественных текстов приведены специфические особенности тюркской рифмы.

RESUME. The article presents the unique features of Turkish rhyme based on artistic texts.

Таянч сўз ва иборалар: поэтика, рисола, туркий кофия, кофия, хуруфи кофия (кофия ҳарфлари), кофия турлари, радиф, хожиб.

Ключевые слова и выражения: поэтика, трактат, тюркская рифма, рифма, буквы рифмы, виды рифм, редиф, хажиб.

Key words and word expressions: types of poetry, brochures, turkish rhyme, rhyming rhyme (rhyme letters), rhymes, radif, hajib.